

Schelvis en saucijzen schrijven.
Over waanzin in de literatuur.

Sofie Vandamme
Arko Oderwald

Drie weken voor Virginia Woolf een einde maakt aan haar leven, schrijft ze in haar dagboek hoe ze probeert om weerwerk te bieden aan de opkomende depressie: 'Bezig blijven is essentieel. En inmiddels merk ik tot mijn genoegen dat het zeven uur is; en dat ik eten moet gaan koken. Schelvis en saucijzen. Ik geloof waarachtig dat je op schelvis en saucijzen vat kunt krijgen, domweg door ze op te schrijven.' Schrijven mag dan tot inzicht leiden over schelvis of over saucijzen, het is de vraag of dat ook voor waanzin geldt.

Schrijven over waanzin

In 1991 publiceerde William Styron *In de duisternis, een herinnering aan de waanzin*. In een recente herdruk van deze getuigenis over depressie, werd het woord 'waanzin' discreet vervangen door 'gekte'. Na Styron werd het schrijven over eigen ervaringen met depressie – noem het waanzin of gekte - ongemeen populair. Dit was begin jaren negentig het geval in Amerika met auteurs als Solomon en Wurtzel. Nu worden ook de lage landen overspoeld met autobiografieën over depressies. Rogi Wieg en Geerten Meijning schreven respectievelijk *Kameraad scheermes* en *Tussen mes en keel*. Niet alleen literatoren schrijven over hun depressies, ook academici deinzen er niet langer voor terug. De Nederlandse psychiater Kuiper was een pionier op dat vlak met *Ver heen. De anatomie van een depressie* van Lewis Wolpert is in korte tijd uitgegroeid tot een standaardwerk over de beleving van depressie. Enkele maanden geleden publiceerde Godfried van Benthem van den Bergh *Niet leuk*, verwijzend naar de manier waarop Simon Vestdijk ooit omschreef hoe zijn depressie 'voelde'.

Waanzin is een thema dat ook veel voorkomt in de literaire fictie, al dan niet geïnspireerd op de ervaringen van de auteur. De lotgevallen van Septimus Warren-Smith in *Mrs. Dalloway* bijvoorbeeld worden dikwijls in verband gebracht met de manier waarop Woolf haar eerste grote inzinking beleefde in de zomer van 1913-1914. Woolf hoorde vogels die Grieks spraken en ze dacht dat artsen en verplegers een complot smeedden tegen haar, elementen van 'waanzin' die herkenbaar zijn in de 'shell shock' van Septimus Smith. Zelfmoord is het meest macabere thema waarmee zowel Woolf als haar alter ego in *Mrs. Dalloway* te maken hebben. Woolf overleeft zowel een sprong uit het raam als een overdosis Veronal. Septimus Smith springt zich te pletter. Het is een van de opmerkelijkste zelfmoordscènes uit de romanliteratuur. Woolf zelf benadrukt dat dit boek bedoeld was als een *studie* over waanzin en zelfmoord.

Welke betekenis kan waanzin hebben in 'literatuur geschreven vanuit de ervaring van de waanzin' en in 'fictie'? Twee teksten van Michel Foucault, zijn bekende *De geschiedenis van de*

waanzen en een korte tekst uit 1964 *De waanzen, het afwezige werk*, zijn de rode draad voor een schets hiervan.

Literatuur over waanzen

Autobiografische literatuur over eigen ervaringen met depressie, kent doorgaans een vast stramien: harmonie, crisis en loutering. Van 'waanzen' is er geen sprake. Depressie wordt er in hoofdzaak beschreven als een ziekte, als een tastbare, fysieke realiteit die heel vaak begint met een lichamelijke kwaal. Psychische klachten zoals angst, onrust, vermoeidheid en wanhoop worden in fysieke zin beleefd. Voor de verklaring van depressie wordt dan weer verwezen naar *The Diagnostical and Statistical Manual of Mental Disorders*, een medisch standaardwerk waarin de 'waanzen' gefragmenteerd wordt tot meer dan 300 verschillende geestesstoornissen. De plot van de meeste verhalen is samen te vatten als een zoektocht naar de juiste medicatie. Eens het juiste pilletje gevonden, lijkt men binnen een paar dagen van de grootste ellende verlost. Anti-depressiva, maar dan wel de juiste, lijken antibiotica te zijn voor de ziel. Depressie, het is schijnbaar een kwestie van een 'chemische onbalans'.

Ook de stijl waarin dit soort verhalen wordt beschreven, leunt dicht aan bij het medische discours. Klachten worden uitgedrukt in jargon. Begrippen als tremor, akathisia, anhedonia en insomnia moeten duidelijk maken hoe de betrokkene last heeft van beven, niet stil kunnen zitten, niet kunnen genieten of niet kunnen slapen. Termen als 'klinische' depressie of 'bipolaire stoornis' benadrukken het pathologische karakter van de geestesziekte. Er is sprake van een 'kwaadaardige', 'ernstige' of zelfs 'levensbedreigende' ziekte. De vergelijking met kanker is nooit ver weg. De lezer wordt geïntroduceerd in de wondere wereld van de psychofarmaca: Seresta, Tylciprine, Ludiomil, Seroxat en Prozac worden genoemd, inclusief de werking van neurotransmitters als serotonine en noradrenaline. Sommige pagina's laten zich dan ook lezen als de bijsluiters van serotonineheropnameremmers.

Geheel in de sfeer van de medische voorstelling van zaken, wordt dit soort literatuur pathografieën genoemd. Het zijn autobiografieën over geestesziekte en de behandeling daarvan. Voor waanzen lijkt er geen plek te zijn.

Hoewel de expansie van dit soort verhalen een recent fenomeen is, beschreef Michel Foucault deze tendens tot medicaliseren van de waanzen in de literatuur reeds in de jaren zestig. De medisch-technische beheersing van geestesziekte, zo schrijft Foucault, heeft ertoe bijgedragen dat de ervaring van de waanzen in de taal wordt toegedekt. Waanzen, in de betekenis van al datgene dat buiten de ratio en de rede valt, lijkt gereduceerd te worden tot een mentale ziekte, een duidelijk omschrijfbare medische entiteit met een afgebakende symptomatologie.

De medische voorstelling van depressies in pathografieën ligt in de lijn van deze evolutie. Bovendien is het medisch discours een neutraliserende kapstok waar het persoonlijk relaas van crisis en loutering aan opgehangen kan worden. Woolf beschrijft schelvis en saucijzen om er grip

op te krijgen. Anderen lijken vanuit dezelfde motivatie geestesziekte in een pathografie te beschrijven.

Waanzin

De waanzin behoort voor Foucault tegelijkertijd tot het domein van de psychiatrie en tot het domein van het antropologische denken. Waanzin is zowel een geestesziekte als een 'folie', een ongreepbare toestand waarin de mens zich onmiskenbaar ook bevindt, in de marge van het gangbare leven. Waanzin in die laatste betekenis laat zich, aldus Foucault, concreet kennen in 'de verbondenheid van de mens met zijn fantasmen, met hetgeen voor hem onmogelijk is, met zijn lichaamloze pijn, met zijn nachtmerries'. Het is, zo zou je kunnen zeggen, de 'duistere kant van ons bestaan', datgene wat we doorgaans niet begrijpen maar dat toch tot de kern van ons leven behoort. Omdat de waanzin in de betekenis van 'la folie' diep verankerd is in onze cultuur noemt Foucault het de 'waarheid' van de mens.

In deze omschrijving is waanzin alles wat ontsnapt aan de medische poging om grip te krijgen op het leven of op de geestesziekte. Bij nader inzien is er in de pathografieën over depressie een en ander dat aan de medische voorstelling van zaken ontsnapt. Naast het medische verhaal is er ook een ander verhaal te lezen. De ervaring van depressie wordt er in heel andere beelden beschreven. Er is sprake van 'controle verliezen', van 'ontglippen', van 'leeglopen' en van 'afglijden' tot de betrokkene zich uiteindelijk in de absolute leegte bevindt. Het is een leegte in het hoofd, in het hart en in de ziel. Het is een leegte die aan de rationalisering van de medische verklaringsmodellen of aan de behandeling van de psychofarmaca ontsnapt. Deze toestand beschrijft Foucault als 'la folie', de keerzijde van de ratio van de mens die het leven als vol en zinvol doet ervaren.

Die ervaring van leegte is een toestand die beschreven wordt als een niet-zijn, als een afwezigheid, als een 'levend dood' zijn. Het is een bestaan aan gene zijde van het leven die, zoals Foucault het noemt, de waarheid van het leven in zich draagt en die door de betrokkenen 'de waarheid van de depressie' wordt genoemd. Voor de meeste auteurs van depressieverhalen bestaat de waarheid van de depressie erin dat dit niet ervaren wordt als een toestand van ziekte, maar dat het leven zelf leeg is. Dat inzicht wordt als bijzonder pijnlijk ervaren. 'Het is een verschrikkelijke kwaal', zo schrijft Meijzing, 'omdat je daardoor de dingen gaat zien zoals ze werkelijk zijn.' Opmerkelijk is dat die stelling net zo goed te lezen is in de pathografie van Kuiper, de hoogleraar psychiatrie, als in de fictieve autobiografie van de schrijver Meijzing. Onder ogen zien dat datgene wat men 'in normale toestand' als belangrijk en zinvol ervaart, eigenlijk maar schijn zou zijn, maakt voor hen de essentie van het lijden uit. Het is geen lijden van medische aard, maar het is een lijden aan waanzin.

Precies op dat punt wordt gezegd dat er 'er geen woorden voor zijn' om die pijnlijke waarheid te beschrijven, een uitdrukking die letterlijk in alle verhalen terugkomt. Sommigen zeggen zelfs dat er

woorden zouden moeten voor worden uitgevonden. Meestal worden romanfragmenten of poëzie geciteerd om de waarheid over het lijden aan depressie te verwoorden. Wolpert bijvoorbeeld verwijst naar Melville: 'In deze onhullende opvlammingen van het prachtige vuur van het verdriet zien we alle dingen zoals ze zijn. En al dalen de schaduwen als het elektriserende is verdwenen weer neer en nemen de voorwerpen hun bedrieglijke omtrekken opnieuw aan, ze ontberen hun vroegere misleidingskracht.'

Waanzin als 'lyrisch aura van ziekte', zo schrijft Foucault, verdwijnt met de medicalisering van de waanzin tot geestesziekte. Dat zou kunnen verklaren waarom pathografieën, die er in eerste instantie op gericht zijn om vat te krijgen op de geestesziekte, de waanzin niet kunnen verwoorden. Waanzin is in pathografieën weldegelijk aan de orde, alleen gebeurt dat in de woorden van de literatuur die er uitvoerig geciteerd worden.

Waanzin in de literatuur

'Waanzin en literatuur komen merkwaardig dicht bij elkaar in de buurt', schrijft Foucault. Toch slaat 'waanzin in de literatuur' voor hem niet op de voorstelling van geestesziekte in een verhaal. Het heeft evenmin iets te maken met de geestesgesteldheid van de auteur. Het is daarentegen de literatuur zelf die voor Foucault 'waaninnig' is omdat het een soort 'vrijplaats is', niet onderworpen aan de wetten van 'juist' en 'onjuist', 'waar' en 'niet waar'. De literatuur is net zo min als de waanzin gehouden aan de klassieke registers waarbij voorstelling en werkelijkheid naadloos overeenstemmen. Waanzin in de literatuur behoort tot de woorden, niet tot de auteur van die woorden. Volgens Felman is dat omdat, zo schrijft ze, 'de waanzin *in* de taal is, maar nooit door een sprekend subject op zich kan worden genomen.'

Dat kan verklaren waarom de taal 'stokt' in de pathografieën wanneer de waanzin ter sprake komt. Pathografieën zijn getuigenisverhalen. De auteurs ervan willen getuigen over geestesziekte, maar ook over wat 'de waarheid van depressie' genoemd werd. Indirect willen ze dus ook over de waanzin getuigen. Alleen, zo wordt in die verhalen gezegd, ontbreekt het hen aan de woorden die de literatuur wel zou hebben. Foucaults opvattingen over waanzin en literatuur geven aan dat het niet zozeer om de woorden gaat, maar wel de betekenis die aan die woorden wordt toegekend. De woorden in de pathografie worden wel verondersteld 'waar' en 'juist' te zijn. Pathografieën zijn, in tegenstelling tot de literatuur, geen 'vrijplaats van de taal' precies omdat ze willen 'getuigen'. Over de waanzin daarentegen valt niet te getuigen omdat de waanzin *in* de taal is.

Waanzin is aan de orde in literatuur, in zoverre de woorden iets over de waanzinnige aard van de mens zeggen, in zoverre ze laten voelen hoe het leven van de mens ook 'zijn duistere kanten' kent. Dat kan in de woorden van de literatuur of van de poëzie omdat de betekenis van de woorden daar verglijdt in eindeloze transformaties. Het is die betekenis van 'waanin in de literatuur' die het werk van Woolf diepgaand kenmerkt. Dat is het geval niet omwille van haar geestesgesteldheid, maar wel omwille haar taal. Meer in het bijzonder is de fatale sprong van Septimus Smith een

opmerkelijk voorbeeld van 'waanin in de literatuur'. De moorddadige gedachtegang die voorafgaat aan de ultieme sprong wordt er op zo'n manier beschreven dat de leegte van de woorden, de leegte waarin het personage zal springen en de leegte van waaruit hij komt, op een beklievende manier ervaren wordt, dit zonder het woord leegte te noemen. Het waanzinnige bestaat erin dat dit niets met de pathologie, maar alles met de literatuur te maken heeft.

schelvis en saucijzen schrijven

Waanin in de literatuur is, zo blijkt, een thema dat vele perspectieven en betekenissen kan hebben.

Literatuur over waanzin neemt nogal eens de vorm aan van pathografieën, medische beschrijvingen van persoonlijke ervaring met geestesziekte. Door depressies op deze manier te beschrijven, zo blijkt, krijgen de betrokken auteurs grip op het gebeurde. Tot zoverre is het verschil gering tussen waanzin en schelvis of saucijzen *beschrijven*.

'Waanin in de literatuur', gaat over een verwant, maar toch ander begrip dan geestesziekte. Waanzin is datgene waar geen grip op te krijgen is, maar toch het leven bepaalt. Literatuur, zo bleek, is het domein van de waanzin, omdat de literatuur precies op een vergelijkbare plaats als de waanzin staat. Daarom kan zij de waanzinnige aard van de mens aan de orde te stellen, niet door de waanzin te beschrijven, maar door in de verglijdende betekenissen van woorden de waanzin te *schrijven*. 'Waanin in de literatuur', het is schelvis en saucijzen *schrijven*.

Literatuur

- Caramagno, T. (1992). The flight of the mind. Virginia Woolf's art and manic-depressive illness. Berkely: University of California Press.
- Felman, S. (1985). Writing and madness. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Ferrer, D. (1990). Virginia Woolf and the madness of language. London: Routledge.
- Foucault, M. (1975). Geschiedenis van de waanzin. Meppel: Boom.
- Foucault, M. La folie, absence de l'oeuvre. La Table Ronde vertaling: Vogelaar, j. De waanzin, het afwezige werk. In: Raster (1982), 24, 238-249.
- Kuiper, P. C. (1988). Ver heen. 's-Gravenhage: SDU.
- Meijsing, G. (1997). Tussen mes en keel. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Styron, W. (1984). In de duisternis. Herinnering aan de waanzin. Utrecht: Veen
- van Benthem van den Bergh, G. (2004). Niet leuk. Amsterdam: Mets en Schilt.
- Wieg, R. (2003). Kameraad scheermes. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Wolpert, L. (1999). De anatomie van een depressie. 's-Gravenhage: BZZTôH.
- Woolf, V. (1981). Mrs Dalloway. Amsterdam: De bezige Bij.
- Woolf, V. (1999). Schrijversdagboek. Amsterdam: Atlas.